

**Зборник радова са
Студентског симпозијума**

ИСБН 978-99976-38-56-4

100 година од смрти краља Петра I Карађорђевића

Бања Лука, Филозофски факултет
2021. година

**Зборник радова са Студентског симпозијума
100 ГОДИНА ОД СМРТИ КРАЉА ПЕТРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА
(одржаног 20-21. маја 2021. у Бањој Луци)**

Издавач

Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

За издавача

проф. др Срђан Душанић

Главни и одговорни уредници

Данило Боснић

Ђорђе Милић

Вук Мандић

Рецензенти

проф. др Драгиша Васић

проф. др Боривоје Милошевић

проф. др Бошко Бранковић

ма Сандра Лукић

ма Никола Ожеговић

ма Радован Субић

ма Дејан Дошлић

Секретар за издавачку дјелатност

Марко Аћић

Лектор и коректор

Драган Драгомировић

Дизајн

Небојша Ђумић

Штампа

Академац БЛ

За штампарију

Горан Поповић

Тираж

100

Садржај

Предговор	7
Нормативна дјелатност привременог народног представништва	
Филип Новаковић.	9
Политичке идеје краља Петра I Карађорђевића	
Лука Станар.	25
Краљ Петар I Карађорђевић као почасни заповедник XIV	
 пешадијског пука руске царске армије	
Лука М. Јовановић.	39
Избори у Србији 1903–1908. у време краља Петра I Карађорђевића	
Никола Радмановић.	47
Посета краља Петра I Карађорђевића Крушевцу и откривање	
 споменика косовским јунацима на Видовдан 1904. године	
Бојан Панић.	65
Односи између краља Петра I Карађорђевића и књаза/краља	
 Николе Петровића 1906-1916.	
Урош Цветковић.	73
Четовање Петра Мркоњића у српском устанку у Босни	
Зорана Праштало, Жељана Шувир и Маја Видовић.	87
Српска акција у Македонији за време краља Петра I	
 Карађорђевића 1903-1912.	
Стефан Николић.	103

Церска битка 1914. године	
Марко Васиљевић	123
Учешће краља Петра I Карађорђевића у Великом рату	
Синди Иванковић и Вукашин Вукмировић	133
Петар Карађорђевић у устанку у Босни 1875 – 1876.	
Лазар Радан	145
Петар Карађорђевић и Светозар Марковић. Два погледа на Џона Стјуарта Мила	
Вукашин Марић	165
Штампа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца о смрти Краља Петра Првог Ослободиоца	
Немања Вујић	187
Извештаји београдске штампе о крунисању Краља Петра Првог	
Милан Н. Рајек	211
Однос литерарне и филмске истине: лик Краља Петра I Карађорђевића у роману Чарапе Краља Петра и у филму Краљ Петар Први	
Тамара Бабић	225
Лик и дело Краља Петра I Карађорђевића у српском песништву прве четвртине XX века	
Растко Лончар и Ђина Весић	239

Петар Карађорђевић и Светозар Марковић. Два погледа на Џона Стјуарта Мила

Сажетак: Џон Стјуарт Мил један је од најзначајнијих мислилаца европског либерализма. У Србији се паралелно са продором либералних идеја и формирањем прве генерације српских либерала, која је исцупила са политичким захтевима на Светоандрејској скупштини, ширила његова мисао. Разноврсност и унутрашње контрадикције Милових мисли омогућиле су различиту рецепцију његових дела међу српским политичким радницима. Петар Карађорђевић је током своје боравка у Француској превео Милов есеј *О слободи*. У предговору књизи он је изнео своје погледе на тему слободе, као и дискретну критику режима у Србији. Светозар Марковић се са Миловим делом првобитно упознао захваљујући својим политичким коренима у српском либерализму. Под утицајем револуционарно-демократских мислилаца, пре свих Николаја Чернишевског, он је неке од Милових ставова усвојио, а неке користио сходно свом социјалистичком опредељењу.

Кључне речи: Петар Карађорђевић, Светозар Марковић, Џон Стјуарт Мил, либерализам, европски утицаји, политичка мисао у Србији, 19. век.

Развој политичке мисли у Србији током 19. века био је под снажним утицајем европских идејних кретања. Европски либерализам, настао на просветитељским традицијама, у првој половини 19. века постао је водећа идеологија нове грађанске класе. Нове идеје са континента су током овог периода углавном продирале међу Србе у Хабзбуршкој монархији, мада су се њихови одјаци осетили и у Србији. Но период пре 1848. узима се као „предисторија српског либерализма“. Тек је поклапањем друштвених процеса, који су створили српско грађанство, са настанком нове генерације интелигенције

школоване у иностранству омогућен снажан продор идеја европског либерализма у Србију. На тај начин је либерализам код Срба „унет“ од стране малобројних учених људи.¹ Предвођени француским ђацима Јевремом Грујићем и Милованом Јанковићем, те нешто млађим Владимиром Јовановићем, либерали су на српску политичку сцену ступили на Светоандрејској скупштини 1858. У закаснелој „српској варијанти француских четрдесетосмаша“², српски либерали су испољили захтеве за елементарним грађанским слободама и представничком владом. Њихове идеје имале су упориште у принципима Француске револуције - политичке слободе, национална сувереност и државни суверенитет, али и у британском парламентаризму - најпотпунијем изразу усклађених односа монарха и скупштине.³ Постепено је формиран опозициони покрет у Србији и Хабзбуршкој монархији усмерен против апсолутизма државних владара. Паралелно са политичким захтевима изношени су и национални. Национална идеологија, чедо епохе буржоаског друштва, широм Европе деловала је у тесној спрези са либералним идејама. Пратећи дух времена оне су у Србији, као и у многим европским државама, биле испреpletене са борбом за национално ослобођење. Српски либерализам „био је у својој ејоси од 1858. до 1878“.⁴

Нове идеје су међу Србе пренеле и основну контрадикцију девентаестовековног европског либерализма – двосмислен однос према Француској револуцији и њеним последицама. Са једне стране, либерали су се сматрали наследницима Велике буржоаске револуције, они су били *људи 1789*. Са друге стране, одбацивали су јакобинце, терор и изазов друштвеног егалитаризма који је 1793. поставила пред свет. Они су веровали у револуционарне идеале човечанства успостављене Француском револуцијом, али су истовремено одбацивали револуционарна средства у остваривању тих циљева. Кључна реч за њих била је реформа. Таква амбивалентност није била само од теоријског, већ и од практичног значаја. Либерали нису започињали револуције већ су им се супрот-

1 Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку* (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005), 11-15.

2 Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914.: четири генерације «Паризлија»“, *Зборник Матице српске за историју*, 56 (1997), 79.

3 Душан Т. Батаковић, „Владимир Јовановић: идеолог либерализма у Србији“, *Нова српска политичка мисао*, 2-3 (1998), 237.

4 Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 15.

стављали, али су били спремни да се у њих укључе, како би их окончали. Ово их је стављало у политичку борбу на два фронта. По либералима опасност од деспотизма у временима попут 1789. није долазила само од апсолутистичког монарха, њу су носили и *санкилотци*.⁵ Ситуационирање европских либерала, нападаних и са десне и леве стране, на све ширем политичком хоризонту било је условљено њиховим погледом на масе које су полако улазиле у политику. Између супротстављених полова демократије и аристократије либерали су се током 19. века углавном налазили у средини.⁶

Џон Стјуарт Мил (1806-1873)⁷ један је од највећих теоретичара европског либерализма. У себи је спојио теоријска наслеђа енглеског, француског и немачког либерализма. У време када је европски либерализам био на врхунцу његове идеје су се са лакоћом шириле Европом. Владимир Јовановић је са Константином Богдановићем утицао на ширење идеја британског либерализма у Србији крајем 50-их година.⁸ За Јовановића, великог идеолога српског либерализма, Мил је био „највећи политички мислилац“.⁹ Његово

5 Санкилоти (*Sans-culottes*) - „безгаћници“, сиромашни народ, име добили по дугим панталонама које су носили, познати по политичком радикализму током Француске револуције.

6 Alan S. Kahan, *Liberalism in nineteenth-century Europe: the political culture of limited suffrage* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 1-21.

7 Џон Стјуарт Мил (*John Stuart Mill*) био је енглески филозоф и економиста. Образован од стране свог оца Џејмса Мила (*James Mill*), једног од водећих људи енглеског либерализма раног 19. века и представника утилитаристичке школе, доживео је рано интелектуално sazревање. Својим размишљањима извршио је огроман утицај на развој политичке мисли Велике Британије у 19. веку. У великој мери је „преобликовао неке традиционалне либералне ставове и дао нов смер развоју либералне теорије и праксе“. На трагу свог оца и Џеремија Бентама (*Jeremy Bentham*) градио је своју етичку филозофију, узимајући као основу мерило употребљивости и корисности људских акција. Залагао се за радикалан емпиризам у логици и математици. Његова најважнија дела су *Начела политичке економије* (*Principles of Political Economy*), *Систем логики* (*A System of Logic*), *О слободи* (*On liberty*), *О представничкој влади* (*Considerations on Representative Government*), *Утилитаризам* (*Utilitarianism*), *О потчињености жена* (*The Subjugation of Women*). Види: Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 70-76; Чедомир Попов, *Грађанска Европа: (1770-1914). Основи европске историје XIX века: (1770-1815)* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 437-439; Paul R. Anschütz, „John Stuart Mill. British philosopher and economist“, <https://www.britannica.com/biography/John-Stuart-Mill> (преузето 21. 03. 2021.)

8 Ivana Pantelić, „John Stuart Mill in Nineteenth-century Serbia: Influence on Political Thought and Gender Issues“, *Balkanica* 40 (2009), 86.

9 Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 303. Владимир Јовановић је 1876. превео Милово дело *О представничкој влади*. Види: Џон Стјуарт Мил, *О представничкој влади* (Београд: Државна штампарија, 1876)

одушевљење британским парламентаризмом настало је током боравка у Лондону.¹⁰ Он је вероватно био први поклоник енглеских утилитариста и позитивиста међу Србима, а после његовог повратка из Лондона 1863. додатно расте интересовање за енглеску политичку мисао. Ђура Вукичевић служио се Миловим делом *О представничкој влади* 1867. у својим чланцима, Алимпије Васиљевић и Милан Кујунџић-Абердар обилато су користили *Систем лоџике*, књижевни одбор Омладине намеравао је да преведе сва Милова дела.¹¹ Кроз развој либерала, Мил је имао велики утицај на ток политичке и државотворне мисли у Србији током 60-их и 70-их година 19. века.¹²

Апорија либерализма 19. века није заобишла ни Мила, а сходно томе ни његову рецепцију у Србији. „У појединим Миловим идејама потврду за своје концепције налазе и леви и десни либерали и реформистички социјалисти и то, да ствари буду још парадоксалније, налазе их у истим текстовима.“¹³ Милу, *аристократском либералу*,¹⁴ интелектуални контекст времена омогућавао је да спаја теоријски егалитаризам свих људи са елитистичким антидемократским тенденцијама. Ово је најочигледније у његовом односу према општем праву гласа. Сматрао је да је логична последица политичког развоја гласачко право и био један од ретких тадашњих мислилаца који су то право идејно проширили и на женски пол. Истовремено је мислио да би опште гласачко право довело до „демократије пуких бројева“ и „медокритета“. Није желео да „нешколовани мануелни радници... управљају већином у Парламенту“¹⁵ – плашио се тираније масе. Неке од оваквих противречности јесу последица „интелектуалног сазревања“ или „промена у друштву“, али управо су противречности „симптоматичне за цео европски

10 Д. Батаковић, „Владимир Јовановић...“, 241.

11 Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 738, 757, 768-69.

12 I. Pantelić, „John Stuart Mill...“, 86.

13 Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 8.

14 Више о овоме у: Alan S. Kahan, *Aristocratic liberalism: the social and political thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill and Alexis de Tocqueville* (New York: Oxford University Press, 1992). За класификацију аристократског либерализма у оквиру европске либералне мисли више на странама 135-167.

15 A. Kahan, *Aristocratic liberalism...*, 69-71.

либерализам"¹⁶ – чини се да су оне резултат тражења пута између демократије и аристократије.¹⁷

Излагање погледа Петра Карађорђевића (1844-1921)¹⁸ и Светозара Марковића (1846-1875)¹⁹ на Џона Стјуарта Мила даје слику два различита човека. Обојица под извесним утицајима српске либералне мисли, своје животе су провели и завршили на другачији начин, у ширем историјском контексту и на супротним странама. Први је постао српски краљ, овековечен епитетом либералног и уставног владооца.²⁰ Други је остао упамћен као један од оснивача српског социјализма. Петар је преминуо у дубокој старости, а Светозар као млад човек. Теме које су их интересовале у Миловом делу разликовале су се. Сваки је, на себи својствен начин, интерпретирао енглеског филозофа. Различито разумевање Мила било је условљено њиховим друштвеним пореклом, кретањем у срединама које су утицале на њихов развој и личним политичким претензијама, а омогућено унутрашњим контрадикцијама и разноврсношћу Милових дела.

16 Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 75-76.

17 А. Kahan, *Liberalism...*, 4.

18 Петар I Карађорђевић био је владар Краљевине Србије од 1903. до 1918. и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1918. до 1921. Рођен 1844. као син кнеза Александра Карађорђевића, након абдикације његовог оца 1858. живи у иностранству. Учесник Француско-пруског рата 1870-1871. и Босанског устанка 1875-1878. После Мајског преврата и краха династије Обреновић постаје српски краљ. Српску државу водио кроз Балканске ратове. Владарска овлашћења преноси свом сину Александру 1914, у предвечерје Првог светског рата. Током рата повлачио се са српском војском преко Албаније. Постаје краљ новонастале државе 1918. Преминуо 1921. у Београду. Види: Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 1-3 (Београд: Завод за уџбенике, 2009).

19 Светозар Марковић био је национални радник и утемељивач социјалистичког покрета у Србији. Рођен у Зајечару 1846, још током школовања почео се бавити питањима националног ослобођења и друштвеног преображаја. Школовао се у Србији и Русији, потом боравио у Швајцарској. Активно радио у Уједињеној омладини српској, а 1871. покренуо први социјалистички лист на Балкану *Раденик*. По повратку у Србију ради на ширењу социјалистичких идеја. Због „штампарске кривице“ 1874. провео 9 месеци у пожаревачком затвору. Након изласка из затвора наставља своју делатност. Здравља нарушеног од туберкулозе, преминуо у Трсту 1875. Његова најважнија дела су *Србија на истоку*, *Начела народне економије* и *Реални правац у науци и животу*. Види: Светозар Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 1 (Београд: Народна књига, 1987), IX-XIV.

20 Референтна тачка у биографији Петра Карађорђевића, као и у историографији о српском парламентаризму од 1903. до 1914. је чињеница да је он превео Милово дело *О слободи*. О томе говоре и аутори супротстављених погледа на развој српске демократије и парламентаризма у споменутом периоду. Види: Душан Т. Батаковић, „О парламентарној демократији у Србији: 1903-1914: странке, избори, политичке слободе“, *Глас* 16 (2012), 391-408; Милош Ковић (ур.), *1903-1914: историја идеја* (Београд: Clio, 2015); Olga Popović-Obradović, *The Parliamentary System in Serbia 1903-1914* (Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2013)

Кнежевић и слобода

Чувено дело првака енглеског либерализма Џона Стјуарта Мила *О слободи* превео је крајем 1867. млади Петар Карађорђевић. Избор једног кнежевића да „посрби“ ово дело баца значајно светло на развој његових политичких ставова у овом периоду. Карађорђевићево образовање је од 1861. било смештено у Француској. Након завршетка гимназијалског школовања у колеџу Сен-Барб (*Saint-Barbe*), уписао је војну академију (*Ecole Militaire Speciale*) у Сен-Сиру (*Saint-Cyr*) 1861.²¹ Но институција попут Сен-Сира тешко да је обликовала своје ђаке у смеру схватања које је Карађорђевић испољио својим одабиром Мила. Далеко важнији утицај на његове погледе имала су друштвена кретања у Француској током 60-их година 19. века.²² Изнуђени таласи либерализације Наполеона III потресли су Друго царство и широм отворили врата политичке сцене либералима. Царев декрет 24. новембра 1860. дао је скупштини право адресе на престону беседу цара, у владу су постављена три министра без портфеља дужних да објашњавају законе, скупштинске дебате постале су јавне. На изборима 1863. изабрана је мала, али гласна, опозиција предвођена либералом Адолфом Тјером (*Adolphe Thiers*). Већином монархисти, француски либерали прихватили су *принципе* 1789. који су подразумевали једнакост пред законом, грађанске слободе и парламентарну монархију. Они су за свој политички циљ поставили увођење парламентарне контроле над монархом и слободу штампе. Главна идеја либерала, истакнута 1863. у памфлету Едуара Лабулеа (*Édouard de Laboulaye*) *Le Parti libéral, son programme et son avenir*, била је да се „слобода прошири кроз институције, јер је само слобода она која идентификује проблеме и само је она та која их решава“.²³ Џон Стјуарт Мил постао је „симбол британског парламентаризма у Француској... често (је) коришћен у политичким дебатама савременика“.²⁴ Ово становиште француских либерала према Милу потрајало је макар до 1870.²⁵ Његова дела снажно су утицала на француску јавност,

- 21 Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић: у изгнанству: 1844-1903* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 36-39.
- 22 Д. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 44.
- 23 Roger Price, *The French Second Empire. An Anatomy of Political Power* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 291-298, 308-310.
- 24 Vincent Guillin, Djamel Souafa, „The Reception of John Stuart Mill in France. Concerning Mill's On Representative Government“, <https://booksandideas.net/The-Reception-of-John-Stuart-Mill-in-France.html> (преузето 08. 03. 2021.)
- 25 Исто.

међу којом је био и Петар Карађорђевић. Милов есеј *О слободи* предочен је француској публици исте године када је изашао у Британији (1859) рецензијом Шарла де Ремуза (*Charles de Rémusat*) у париским новинама *La Revue des Deux Mondes*.²⁶ Већ наредне 1860. Шарл Дупон-Вајт (*Charles Dupont-White*) издао је и француски превод књиге. Он је 1861. превео и Милову расправу *О представничкој влади* која је у кратком року доживела још три издања (1862, 1865, 1877). Ова расправа играла је важну улогу у јавној дебати о ширењу гласачког права вођеној уочи избора 1863.²⁷ Сем политичких и интелектуалних кретања у Француској, фактори који су могли усмерити кнежевића ка Милу долазили су и од његових сународника. Идеје Џона Стјуарта Мила можда су биле присутне у кругу кнежевићевих васпитача у Србији,²⁸ Слободан Јовановић преноси информацију о разговору Петра са његовим оцем: „В. Јовановић се видео са кнезом Петром Карађорђевићем у Пешти много раније пре убиства кнеза Михаила. Разговарали су о Стјуарту Милу...“.²⁹

Пошто енглески није познавао, књигу *О слободи* Петар Карађорђевић превео је са француског.³⁰ За свој превод користио је или прво (1860) или друго француско издање (1864).³¹ Са превођењем дела кнежевић је завршио, како сам каже, „у Паризу о Божићу 1867.“ У писму кнегиње Персиде Карађорђевић њеном брату Сими Ненадовићу 3. марта 1868. она пише да јој је син Петар „послао његову књигу коју је лане превео са француског језика на српски, да се (књига - В.М.) трукује (штампа - В.М.) у Бечу“.³² У „Јерменској штампарији“ у Бечу, о трош-

26 Исто. Током 50-их година у новинама попут *Revue des Deux Mondes*, *Journal des Débats* или *L'Ami de la Patrie* либерални политичари и интелектуалци објављивали су текстове у којима су хвалили британске институције и нападали владу. Види: R. Price, *The French Second Empire...*, 295.

27 V. Guillin, D. Souafa, „The Reception...“

28 Д. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 45.

29 Илија Н. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити. Књига прва: Топчидерска катастрофа* (Београд: Млада Србија, 1935), 19.

30 Д. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 45.

31 Оба издања превео је Шарл Дупон-Вајт. За прво издање написао је обиман предговор, док је у другом предговор доста сажетији. Познато нам је да је Дупон-Вајт извршио извесне ревизије у другом издању. На основу компаративне анализе његових превода могло би се утврдити коју је верзију Петар Карађорђевић користио. Треће издање уследило је тек 1877, такође у преводу Дупон-Вајта и са његовим предговором. Види: John-Stuart Mill, *La Liberté. Traduit et augmenté d'une Introduction par M. Dupont-White* (Paris: Guillaumin, 1860); John-Stuart Mill, *La Liberté. Traduit et augmenté d'une Préface par M. Dupont-White. 2e édition, revue et précédée d'un avant-propos du traducteur* (Paris: Guillaumin, 1864); John-Stuart Mill, *La Liberté. Traduit et augmenté d'une introduction par M. Dupont-White. 3e édition, revue et précédée d'un avant-propos du traducteur* (Paris: Guillaumin, 1877)

32 Д. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 47.

ку кнежевића, књига је штампана у две хиљаде двеста примерака. Од тог броја Карађорђевић је себи задржао двеста, а две хиљаде је поклонио Уједињеној омладини српској. Књиге су послате Антонију Хаџићу, председнику омладинског одбора Уједињене омладине српске. Петар је платио и транспорт књига од Беча до Новог Сада, те дао дозволу Омладини да их продаје по цени коју би сами одредили. Познато нам је да су примерци књиге послати и за „библиотеку Матице, исто тако и осталим уредништвима, ученим друштвима и т.д.“³³ Лист *Застава* потом је у недељном броју 19. маја 1868. у рубрици „Књижевне новости“ своје читаоце обавестио: „Из штампарије јерменског манастира у Бечу изашла је књига: *О слободи* од Џона Стјуарта Мила, посрбио П. А. Карађорђевић. Ова књига продаје се у корист фонда уједињене омладине српске“.³⁴

Карађорђевићев предговор књизи пуно говори о политичким ставовима кнежевића у овом периоду, али и о разлозима зашто је одабрао да преводи Милово дело. Отварајући предговор са идејом „да упознамо списатеља ове књиге, са српском читалачком публиком“, Карађорђевић Мила карактерише као „великог филозофа и енглеског државника“ чије је име „чувено у целој изображеном свету“. Сматрајући „да не осећа у себи довољно снаге... достојно... оценити тако славног списатеља“ кнежевић цитира енглеског историчара Хенрија Томаса Бакла (*Henry Thomas Buckle*) који сматра да је Мил „међу нашим највећим списатељима највише учинио за напредак науке“, те да је он „најсмелији и најоригиналнији филозоф у Европи“.³⁵

33 Васа Стајић, „Петар Карађорђевић и Уједињена омладина српска“, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, 13 (1940), 176-177. Васа Стајић преноси целокупан текст писма Стевана В. Поповића, писаног по налогу Петра Карађорђевића, Антонију Хаџићу. Поповић је писмо писао 12. маја 1868. Он је био васпитач и учитељ млађих синова кнеза Александра.

34 *Застава*, бр. 40, 19. мај 1868.

35 Хенри Томас Бакл (1821-1862) био је енглески историчар и прослављени шахиста. Планирао је да напише историју цивилизације у свету, али се на крају ограничио само на Енглеску. Први том *Историје цивилизације у Енглеској* (*History of Civilization in England*) завршио је и објавио 1857. Започео је да пише и други том, али је преминуо од тифуса. Био је један од кулtnих писаца омладинских идеолога у Србији. Његови текстови објављивани су током 60-их у омладинским листовима и часописима. Петар Карађорђевић се у предговору *О слободи* користи цитатом Бакла како би описао Мила. Драгољуб Живојиновић погрешно наводи да су „ове речи изречене у познатој *Историји цивилизације у Енглеској*“. Карађорђевић пише да цитат преузима из *Essays by Henry Thomas Buckle Author of „History of Civilization in England“ New York 1866*. Наведена књига је збирка есеја Бакла, издата после његове смрти, а цитат је из есеја *Mill on liberty*. Текст *Mill on liberty* оригинално је изашао као рецензија Миловог дела *О слободи* у часопису *Fraser's Magazine for Town and Country* 1859. Види: Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 667, 770-771; П. А. Карађорђевић, предговор у *О слободи*, Џон Стјуарт Мил (Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1868), VI; Д. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 45; *Henry Thomas Buckle, Essays, with a Biographical Sketch of the Author* (New York: D. Appleton and Company, 1863), 39-40; *Fraser's Magazine for Town and Country*, Vol. LIX, No. CCCLIII, мај 1859, 509.

Петар овакав став према Милу адушно подржава и додатно га поткрепљује освртом на Милова два „најглавнија дела“; *Начела политичке економије* и *Систем логики*. Док су *Начела политичке економије* „ризница практичних савета како да се снажно доказане истине уведу у живот“, *Систем логики* „разлаже и испитује ток човечијег мишљења“ толико убедљиво да га је критика окарактерисала као књигу „дубље и општоумније написану, но и једну другу, од времена Аристотелова, до у наше дане“. Представљање Мила читаоцу кнежевић завршава чињеницом да он „заузима одлично место међу либералним члановима енглеске народне скупштине“. Још једном наглашава да лик и дело Џона Стјуарта Мила заслужују „да се о њима далеко свестраније и исцрпније говори“, али да му „одајемо за сада, у ових неколико цртица, своје највеће поштовање, јер се бојимо, да и по слабости сила својих, не би кадри били довољно га уздићи и достојно оценити“.³⁶

Због чега се Карађорђевић одлучио за превод баш овог Миловог дела? „Мада је ово, тек омањи спис, према осталој књижевној делатности његовој, ипак по самоме предмету, који разлаже, заслужује, да се стави на прво место“. По кнежевићу „међу свим начелима... нема ни једнога, које би толико важило, а камоли важније било од - слободе“. Милова размишљања о слободи оставила су дубоку импресију на Карађорђевића. Под његовим утицајем, у наставку предговора он објашњава своје виђење слободе. Као нешто што је човеку од природе урођено, слобода му даје могућност да „развије своја својства, усаврши врлине, којима је обдарен, дође до свести, којом ће појмити, познати и вршити свој задатак, своја права и дужности“. За кнежевића је слобода чланова неког народа корен укупне слободе тог народа. Унапређивањем слобода појединачних личности „развија (се), унапређује и усавршава слобода скупа тих личности - читавог народа“. А у слободном народу добре особине развијаће се још брже и тај народ ће напредовати, заједно са целим човечанством, ка „циљу који му је Богом намењен“. Слобода је, дакле, за кнежевића есенцијални елемент напретка. Ово виђење „потврђује повесница развитка човечанства“. Сви успеси људске историје којима се поноси „данашња образованост“, све што је „унапредило и усавршило данашње науке“, што је „узвисило и облагодарило уметности“, што је „устројстручило и изоштрило вештине и занате, разгранало трговину и светски обрт“ - „све је то плод слободе човека, слободе народа“. Напредак који је човечанство достигло

био би још већи „да су сви људи и сви народи, у сва времена и у свим приликама, уживали слободу“. Управо у томе лежи важност књиге попут Милове, сматра Петар, „која разлаже и испитује начело слободе“.³⁷

У последњем делу предговора кнежевић се осврће и на садржај есеја *О слободи*. Уз ограну да нема намеру да „критикује мисли и разлоге, тако славног списатеља, као што је Мил“ Карађорђевић даје своје коментаре. Прво одаје признање Милу због његовог труда „да обрати пажњу мислећих људи, на опасности, које по његовом мишљењу, прете слободи“. Међутим, са једном мишљу енглеског филозофа кнежевић се није слагао. Он прихвата Милов концепт да се слобода не може применити на недозреле људе и народе. Али свестан да на Западу тај поглед „наш народ, и друге сродне нам народе, који су с нама заједно, једне и хуе судбине, сматра као народ, који још није толико напредовао у образованости, да је сазрео, да се може користити благодетима слободе“, Карађорђевић износи контрааргументе који говоре у прилог зрелости српског народа. Проучавање његове прошлости и „кретања духа народног“ јасно би показало да он има све услове „за напредак... у сарадњи са осталим образованим народима“. Проучавањем српских народних песама, живота и обичаја народа као израза његовог духа јасно би се виделе „врлине, које су услов (том) развитуку“. Кнежевић сматра да су те врлине јемац „да је наш народ зрео, да у кругу осталих народа, може напредовати ка циљу човечанства“. Али за тај напредак српском народу потребна је слобода. У скорије време ова потреба нашла је „најживљег израза у свим изјавама нашег народа“. Начело слободе, „које од постанка живи у духу српског народа“, није „потпуно и свугде остварено“ и то је кнежевића навело да дело *О слободи* преведе на српски језик. Предговор завршава изјавом да за своју најсветију дужност сматра допринос српском народу „да се учини који корак ближе, том узвишеном циљу!“ - слободи.³⁸

Опширна и проницљива рецензија Карађорђевићевог деловања изашла је у *Засјави* 29. маја 1868. Чланак непознатог аутора „Један кнежевић и слобода свију“ усредсређен је на „први упечаток, који је на нас учинио књижевни посао кнежевића.“ По аутору чланка повод Милове књиге је „борба између слободе и власти“ - што је уједно и „најважнија црта у историји Србског друштва“. Но тадашњу

37 Исто, VIII-X.

38 Исто, X-XIII.

ситуацију у Србији он описује као жалосну, јер „домаћи великаши у Србији... се само по имену разликују од зулумћара и дахија“. Стога је посао који је Петар урадио преводом Милове књиге „најпријатније изненађење“, јер од *О слободи* нема „достојнијег избора, на страном пољу умних производа, за примену на потребе друштвеног живота Срба“. Аутор кнежевићу честита на избору, поготово што му је, како наводи у предговору, „собствени разлог за слободу тако пресудио“. Потом читаоцима листа преноси делове Петровог предговора, не би ли сами видели „од речи до речи како кнежевић о слободи збори“. После читања Карађорђевићевих редова читалац „не може... а да неуздахне на великаше који су гњечили и гњече слободу Србску“. Аутор наводи да „слобода... изриче једнакост за све људе у друштву живеће... ту је подпуна равноправности и једнакост свију, ту несме бити никакве разлике права и достојанства пред обштом свести“. Стога му није јасно „какво је чувство њега (Петра Карађорђевића - В.М.) руководило, кад се на књизи о слободи подписао: *кнежевић!*“. Са филозофског погледа аутор не разуме подвлачење везе између „фирме кнежевић“ и књиге о слободи. Са политичког аспекта такође не види разлога за овакав потпис, јер се „династија која данас у Србији влада (Обреновићи - В.М.) подигла на престо на основу слободног избора народног“. Наводећи примере Наполеона III и Светоандрејске скупштине аутор упозорава на могућност да се „и јавна исповест за слободу најпосле против слободе окренути може“. Он тврди да му није намера „да доводи у сумњу чистоту намере ма којег писца. Али кад један писац ступи јавно за слободу... потреба је јавне свести да се слобода ограда од сваке фирме која јој неприпада“. Таква ограда не треба да штети кнежевићу, већ да му „служи као опомена“ и да му да прилику да своја „уверења о слободи у пуној светлости на обшти углед изнесе“.³⁹

Чини се да је писац рецензије у *Застави* успео да уочи дискретну поруку предговора Петра Карађорђевића. Наводећи да је „слобода начело, које од постанка живи у духу српског народа“, које „још није потпуно и свугде остварено, ни у личноме, ни у народњем животу, српскога народа“, те да „без уживања слободе не може бити напретка нашем народу“ кнежевић је послао суптилну, али јасну, поруку о власти Обреновића у Србији.⁴⁰ Целокупан предговор може се

39

Застава, бр. 42, 16. мај 1868.

40

П. А. Карађорђевић, предговор..., XII-XIII.

посматрати и као „политички програм и пропагандни напор будућег претедента“.⁴¹ Чињеница да је највећи део штампаних књига Петар поклатио „Фонду Уједињене српске омладине“⁴² представља јасан политички иступак. Стога није неразумљива намера рецензента у *Засиави* „да одели придев кнежевић од књиге о слободи“ и то из два разлога: „с тога, што су сви Срби по праву једнаки и несмеју се међу њима правити разлике редова по рођењу“, али и што „на корицама речене књиге стоји: „ова књига продаје се у корист фонда уједињене омладине Србске“... али треба знати да корист којој она (омладина - В.М) тежи, јесте пре свега морална корист“. Тако је аутор чланком „као орган уједињене омладине Србске“ похвалио посао Петра Карађорђевића у превођењу Милове књиге, али уједно и успешно одвојио његове евентуалне политичке претензије од својих, јер „цељ којој служи фонд уједињене омладине јесте и остаје чисто научна и просветна - са слободом свију вазда сагласна, и потоне никад неистоветна са каквом искључном потребом једног кнежевића.“⁴³ Уколико је делатност кнежевића представљала политички иступ, ковитлац догађаја који је уследио бацио ју је у запећак. Убиство кнеза Михаила у Београду изазвало је велико узбуђење, дело *О слободи* гурнуто је у заборав, „идејни дијалог између младог Карађорђевића и намесништва у Србији“ прекинут је, а политичка борба у Србији добила је нове облике и методе.^{44 45}

Марковић и Мил

Однос Светозара Марковића према Џону Стјуарту Милу био је одређен његовим политичким развојем. Након детињства у Јагодини и завршетка четири разреда

41 Д. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 47.

42 В. Стајић, „Петар Карађорђевић...“, 176.

43 Застава, бр. 42, 16. мај 1868.

44 Д. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 47.

45 Познато нам је да је одбор Уједињене омладине српске поклатио један примерак дела Џона Стјуарта Мила *О слободи* Матици словачкој уочи одржавања треће скупштине Уједињене омладине српске у Бечкерек. Вест о томе 18. августа 1868. преноси нам лист *Пештбудинске ведомости*. Поклон је представљао „симболичан наговештај тежње да се у словачкој народној заједници шире демократске мисли“. Током скупштине у Бечкерек словачка штампа наглашавала је ограђивање Омладине од оптужби за умешаност у убиство кнеза Михаила. Види: Милан Крајчовић, „Словаци и Уједињена омладина српска“, у зборнику *Уједињена омладина српска* (Нови Сад: Матица српска; Београд: Историјски институт, 1968), 429-430.

гимназије у Крагујевцу, Марковић је 1860. наставио школовање у Београду.⁴⁶ Уписавши пети разред гимназије на јесен 1860. дошао је у град „пун наде и ишчекивања“⁴⁷. „Мртва и формалистичка“ атмосфера београдске гимназије била је „кобна по развитак младих духова“. Марковић је био добар ђак током школовања, али притиснут стегама тадашњег гимназијалског образовања, свој критички дух морао је развијати ван школе. Живећи две године у стану познатог песника и либералног официра Јована Драгићевића, пријатеља Светозаревог старијег брата Јеврема, Марковић се нашао у средини где се почела будити његова политичка свест.⁴⁸ Вреће које је 60-их година захватало омладину Србије и Балкана обузело је и Светозара. По завршетку гимназије 1863. он одлази на новоосновани технички факултет на Великој школи. Ни тамо атмосфера није била значајно другачија од строге гимназијалске дисциплине, али је повратак Владимира Јовановића у Београд узбуркао политичке страсти у престоници. Јовановић је постао професор политичке економије на Великој школи, где га је „већ потпуно политички пробуђен Светозар Марковић морао помно слушати“.⁴⁹ У спору либерала и владе Марковић је несумњиво био на страни првих. После коначног разлаза либерала и кнеза Михаила на годишњој скупштини Српског ученог друштва 1864. Марковић је био један од оних који су на рукама изнели Владимира Јовановића са седнице. Марковић и други омладинци октобра 1865. писали су писмо Јовановићу у изгнанству у којем су му изјављивали „топлу захвалност што као Србин све што не беше добро и истинито износити на видело Српству“ и јављали да „семе које сте као професор и иначе посејали, није пало на камен, већ на плодовиту земљу“.⁵⁰ Боравећи у револуционарно расположеним круговима либералне београдске

46 Јован Скерлић, *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје* (Београд: Нова Штампарија „Давидовић“, 1910), 5-7.

47 Витомир В. Вулетић, „Светозар Марковић у Русији и Швајцарској“, *Зборник за друштвене науке* 38 (1964): 29. Након смрти старог кнеза Милоша либерална интелигенција полагала је наде у новог младог кнеза који је дошао на чело државе. Ове наде ће се ускоро показати узалудним.

48 Ј. Скерлић, *Светозар Марковић...*, 8-9.

49 В. Вулетић, „Светозар Марковић у Русији...“, 31. Познато нам је да је приликом конкурсана за место професора политичке економије на Лицеју септембра 1858. Владимир Јовановић навео Џона Стјуарта Мила као литературу за програм предавања. Након повратка из Лондона Јовановић је још више био одушевљен Милом, те се може претпоставити да је он био укључен у курикулум предавања на Великој школи 1863. Види: Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 326.

50 С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 1, 217.

омладине Марковић се вероватно сусретао са Милом у омладинским листовима.

Светозар Марковић је по завршетку Велике школе добио стипендију за одлазак на Институт саобраћајних инжењера у Петрограду. Током друге и треће године студија у Београду он је учио руски језик, а чињеница да су само он и још један студент догuralи до треће године вероватно му је помогла при конкурс за стипендирање.⁵¹ Разлози одласка у Русију чине се нејасни. Сигурно је да је преко листа *Слобода* Владимира Јовановића Светозар био упознат са представницима руске револуционарне демократије Николајем Чернишевским и Александром Херценом, који су постајали све интересантнији српској омладини.⁵² Да ли га је ово погурало у смеру одласка није познато. У писму брату Јеврему из октобра 1866. Светозар хвали квалитет предавања на Институту, а политичку ситуацију у Русији не спомиње⁵³ - очигледно да су му саме студије играле важну улогу почетком боравка у Петрограду.

Марковић је у Русији, уз краће прекиде, боравио од августа 1866. до марта 1869. Који год да су били разлози његовог одласка у иностранство несумњиво је да су „те две и по године у Петрограду биле од огромног, судбоносног утицаја на његов духовни развитак и живот, на сав правац његова мишљења и рада“.⁵⁴ Марковић се у Русији сусрео са другачијим начином политичке борбе него у Србији, ту се „слободна мисао плаћала крвљу и десетинама година робије у Сибиру, овде људи свесно приносе највеће жртве за своја уверења“.⁵⁵ Он је учествовао у животу илегалног руског револуционарног покрета, преваходно преко „Србске обштине“, организације српских студената, у чијем је раду био веома активан.⁵⁶ У чланку *Литературни вечер* Марковић описује дружења демократске омладине која постепено утичу на мењање његових ставова. Он наводи како су либерали „смешљиво име у целој Русији“,⁵⁷ да

51 В. Вулетић, „Светозар Марковић у Русији...“, 33; Б. Бешлин, *Европски утицаји...*, 671.

52 В. Вулетић, „Светозар Марковић у Русији...“, 32; Витомир Р. Вулетић, „Слобода Владимира Јовановића“, *Зборник за друштвене науке* 31 (1962): 151.

53 С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 1, 218-222.

54 Ј. Скерлић, *Светозар Марковић...*, 13-14.

55 В. Вулетић, „Светозар Марковић у Русији...“, 34.

56 В. Вулетић, „Светозар Марковић у Русији...“, 36-7.

57 С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 1, 109.

чита Доброљубова и Чернишевског. Боравак у Русији доноси нам и први Марковићев спомен Џона Стјуарта Мила. У писму Љубомиру Белимарковићу⁵⁸ он одговара на захтев Белимарковића да му пошаље превод Мила са примедбама Чернишевског. Нажалост ово је једини Марковићев осврт на Мила током времена које је провео у Русији. Овај период био је литерарно најнеплоднији у његовом животу, али је кључан за његов интелектуални развој. Удаљавањем Марковића од идеја српске либералне интелигенције и прихватањем револуционарнодемократских идеја руског политичког подземља, Марковић се све више удаљавао од Мила у редакцији српског либерализма, ка идејама и критици Мила у духу руских народњака, пре свих Чернишевског. Неке од ових разлика биће видљиве у полемикама Марковића са либералима и Владимиром Јовановићем које су обележиле остатак његовог живота.⁵⁹ У процесу кристалисања позиција српске левице, настале у једном крилу Светоандрејских либерала, супротстављена мишљења око енглеског филозофа одиграће важну улогу.

Више о Милу Марковић је писао током, и након, свог боравака у Швајцарској 1869-1870.

Он је априла 1869. стигао у Цирих, који је полако постајао средиште студената и револуционара из словенских земаља.⁶⁰ У најужем кругу Светозара били су Никола Пашић, Петар Велимировић и Владимир Љотић. Током боравака у Цириху Марковић није студирао, али се у јесен 1869. учланио у Прву интернационалу.⁶¹ Мила поново спомиње у писму Љубомиру Белимарковићу апострофирајући га, уз Маркса и Чернишевског, као једног од ретких економиста који успешно разматрају размену, конкуренцију, уплив конкуренције на размену и преношење капитала из предузећа у предузеће.⁶² Марковић ће Мила описати

58 Светозар Марковић - Љубомиру Белимарковићу 30. 11. 1868. у С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 1, 233-235. Марковић наводи да је Чернишевски превео књигу Мила *Начела политичке економије*, али да је у листу *Современик* штампана само прва књига. Након тога је Чернишевски затворен у Сибиру, мада је Мил ускоро поново штампан, овај пут без коментара Чернишевског.

59 О томе више у: Витомир Вулећ, „Светозар Марковић, либерали и Владимир Јовановић“, у зборнику *Живот и дело Светозара Марковића*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 485-501.

60 Васа Казимировић, „Светозар Марковић и Прва интернационала“, у зборнику *Живот и дело Светозара Марковића*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 315.

61 В. Казимировић, „Светозар Марковић...“, 317.

62 Светозар Марковић - Љубомиру Белимарковићу „*Изучавање социологије*“ 16. 4. 1869. у Светозар Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 2 (Београд: Народна књига, 1987), 217., 153-154.

као „једног од најваљанијих савремених економиста“⁶³ и „најпоштенијег од свију њих (представника буржоаске економије - В.М.)“.⁶⁴ Утицај Милових ставова био је значајан за промишљања Светозара Марковића о женском питању. У два најважнија текста о овој теми *Је ли жена способна да буде равноправна са човеком?*⁶⁵ и *Ослобођење женскиња*⁶⁶ Марковић усваја неке од Милових идеја. Он прихвата „необориве доказе да је жена дошла у овако потчињено стање још кад је човек био у дивљачком стању, једино услед своје физичке надмоћи т.ј. на основу *права јачеи*“⁶⁷ које Мил нуди, мада сам нешто касније несвесно побија ту линију аргументације.⁶⁸ Светозар, слично Милу, у укључивању жена у друштвену производњу као главну препреку види правну и грађанску неједнакост која жене онемогућава да стекну образовање. Позајмљујући Милове примере, Марковић доказује да су жене способне за друштвену активност од опште користи за човечанство.⁶⁹ Његови погледи на женско питање представљали су комбинацију утицаја Мила, као предводника западноевропског грађанског феминизма, и руског покрета за ослобођење жена који се распламсао током 60-их година и који је импресионирао Марковића.⁷⁰

У делу *Реални правац у науци и живошћу*⁷¹ Марковић нам издваја један од Милових цита-та о слободи и коментарише га. Милова реченица гласи: „После материјалних

63 С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 2, 46.

64 Исто, 102.

65 Исто, 63-71.

66 Светозар Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 5 (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995), 59-62. Текст *Ослобођење женскиња* Светозара Марковића написан је као предговор књизи *Потчињеност женскиња* Џона Стјуарта Мила у преводу Илије Душманића, Раше Милошевића и Стојана Протића. Дело *Потчињеност женскиња* било је познато Марковићу најкасније марта 1870. пошто га већ тада спомиње у тексту *Је ли жена способна да буде равноправна са човеком?*. Види: Џон Стјуарт Мил, *Потчињеност женскиња*. С предговором Св. Марковића и Брајтовим говором (Београд: Државна штампарија, 1871)

67 С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 2, 66.

68 Čedomir Popov, „Svetozar Marković o еманципацији жена“. *Зборник за друштвене науке* 32-33 (1962): 131.

69 Исто, 131.

70 То су биле оне „женскиње скромно обучене... у црним, мрким и сивим аљинама закопчаним до грла... руске нихилистке... жене што се отказале мушког туторства па се решиле, да сопственим рукама зарађују себи леб...“ које је Марковић са дивљењем описао у чланку *Литературни вечер*. Види: С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 1, 107-109.

71 Светозар Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 3 (Београд: Народна књига, 1988)

предмета, који су човеку преко нужни за живот, човеку је најпреча слобода.⁷² Како Марковић то посматра? По Светозару слобода и право обоје ничу из човековог егоизма. Али док се установљаванем равноправности ограничава слобода свих подједнако, неограниченим развитком природног права потиру се и право и слобода свих других личности. Стога се види „очигледно да су појмови право и слобода сасвим супротни и они у друштву ограничавају и потиру један другог“, чиме Марковић негира Милову дефиницију односа слободе и приватног власништва.⁷³ По њему се „право оснива на завлађивању и... свршава са власти“, а „слобода се напротив заснива на одрицању завлађивања и... свршава се појмом безвласти“. Стога би у крајњем развитку слобода уништила свако лично право, тиме и право приватног власништва. Марковић овим не улази у дијалог само са Милом већ и са представницима класичне школе политичке економије попут Смита, Рикарда, Малтуса и Сеја. У супротстављању Милу по овом питању код Марковића је видљив Марксов утицај.⁷⁴ Негирање Миловог односа слободе и приватног власништва Марковић закључује својим виђењем комунизма - то је „крајни развитак слободе у друштву у односу на личну својину... Многи писци... тврде, да комунизам значи уништење личне слободе. У ствари је са свим обратно: комунизам у имању значи: уништење личног права услед крајњег развитка личне слободе.“⁷⁵

Велики утицај Мил је оставио на економска схватања Светозара Марковића. Марковићева политичка економија, својеврсна критичка синтеза Маркса, Чернишевског и Мила, пружена је у делу *Начела народне економије или наука о народном блајосијању* (*Нова начела йолийичне економије*) (йо Н. Г. Чернишевском). Мада су критике и коментари Милових економских погледа постојали и у другим Марковићевим текстовима, он је у *Начелима народне економије* одлучио да објави фундаментално теоријско дело које би служило као критика грађанске политичке економије.⁷⁶ Критикујући Милове ставове, Марковић

72 Исто, 90.

73 Исто, 90.

74 Михаило Марковић, „Идеја Слободе код Светозара Марковића“, у зборнику *Живот и дело Светозара Марковића* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 59. У цитираном раду Михаила Марковића може се детаљније погледати однос Светозара Марковића према различитим типовима слободе: националној, политичкој, економској.

75 С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 3, 91.

76 Светозар Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 9 (Београд: Народна књига, 1988), IX.

је у овом делу нападао и заговорнике грађанске политичке економије у Србији попут Чедомиља Мијатовића и Владимира Јовановића. Колико је Марковић успео у свом подухвату говори и извештај, њему ненаклоњених рецензента, са седнице Књижевног одељења Матице српске на којем се расправљало о рукопису његовог дела: „Он је своје дело радио по примедбама и допунама Н. Г. Чернишевског, које је овај на народну економију Џона Стјуарта Мила написао... Ово подузеће Светозара Марковића можемо само радосно пригрлити, јер ни у већим књижевностима није се то покушало... његово дело је чисто теоријско, он у њему не излаже ништа друго него начела производње, поделе и размене производа...“.⁷⁷ Упркос одличним рецензијама дела, из политичких разлога оно није прихваћено за штампу у Матици.

Мил између Петра и Светозара

Однос Карађорђевића и Марковића према Милу био је уобличен животима двојице људи. Идеје које су утицале на Петра током либералних година Другог француског царства биле су удаљене од идеја које су обликовале Светозара у руској империји Александра II. У извесној мери обојицу је за енглеског филозофа везивао Владимир Јовановић, велики идеолог српске либералне мисли. Обојица су сматрали да слобода представља узвишени идеал људи. За Карађорђевића она је најважније начело човека, народа и целог човечанства,⁷⁸ за Марковића је крајњи циљ народних устанака, основа оцне ривалских друштвених система и основа народног јединства.⁷⁹ Сличност ових апстрактних виђења слободе своје корене имала је у Милу. Карађорђевић ће се као краљ држати прописаних политичких слобода и уставних ограничења; ово је био важан идеал либерала попут Јовановића и Тјера који су се борили за уставну монархију. Марковић ће своју концепцију слободе проширити са политичке на економску и друштвену, пропитујући притом зависност слободе човека од фатализма историје и трајности друштвеног уређења. Деловање и једног и другог своје корене може наћи у Миловим промишљањима. Либералне мислиоце богатог опуса, попут Џона Стјуарта Мила, савременици нису користили у це-

77 С. Марковић, *Целокупна дела*. Књ. 9, XI-XII

78 П. А. Карађорђевић, *предговор...*, IX.

79 М. Марковић, „Идеја Слободе...“, 49.

лости. Њихова дела, прожета унутрашњим контрадикцијама, могла су, као у случају Петра и Светозара, да из истих извора омогуће развијање различитих погледа на свет и друштво тог времена. Суочени са друштвеним променама чији *raison d'être* нису могли да ускладе са својим виђењем идеалног друштва, велики мислиоци либерализма за собом су остављали идејно амбивалентну баштину. Несигурно смештени између реформе, коју би тек са муком успевали да спроведу, и револуције, од које су вечито страховали, налазили су се на истом месту као и Џон Стјуарт Мил – између Петра Карађорђевића и Светозара Марковића.

Литература

1. Anschutz, R. Paul. „John Stuart Mill. British philosopher and economist“, у *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/John-Stuart-Mill> (преузето 21. 03. 2021.)
2. Батаковић, Душан Т. „Владимир Јовановић: идеолог либерализма у Србији“. *Нова српска ђолићичка мисао* бр. 2-3 (1998): 235-276.
3. Батаковић, Душан Т. „Француски утицаји у Србији 1835-1914.: четири генерације „Паризлија““. *Зборник Маџице српске за историју* бр. 56 (1997): 73-95.
4. Бешлин, Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005.
5. Buckle, Henry Thomas, *Essays, with a Biographical Sketch of the Author*. New York: D. Appleton and Company, 1863.
6. Вулетић, Витомир. „Светозар Марковић, либерали и Владимир Јовановић“, у *Живот и дело Светозара Марковића*, приредили Михаило Марковић, Иван Максимовић, Драган Симеуновић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 485-501.
7. Вулетић, Витомир Р. „Светозар Марковић у Русији и Швајцарској“. *Зборник за друштвене науке* бр. 38 (1964): 29-50.
8. Вулетић, Витомир Р. „Слобода Владимира Јовановића“. *Зборник за друштвене науке* бр. 31 (1962): 137-154.
9. Guillin, Vincent и Souafa, Djamel. „The Reception of John Stuart Mill in France. Concerning Mill's On Representative Government“, у *Books & Ideas*. <https://booksandideas.net/The-Reception-of-John-Stuart-Mill-in-France.html> (преузето 08. 03. 2021.)

10. Ђукановић, Илија Н. *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело јављати. Књига прва: Тойчигерска катасстрофа*. Београд: Млада Србија, 1935.
11. Живојиновић, Драгољуб Р. *Краљ Петар I Карађорђевић: у изјанансју: 1844-1903*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
12. Казимировић, Васа. „Светозар Марковић и Прва интернационала“, у *Живот и дело Светозара Марковића*, Приредили Михаило Марковић, Иван Максимовић, Драган Симеуновић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 315-325.
13. Kahan, Alan S. *Aristocratic liberalism : the social and political thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill and Alexis de Tocqueviil*. New York: Oxford University Press, 1992.
14. Kahan, Alan S. *Liberalism in nineteenth-century Europe : the political culture of limited suffrage*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
15. Крајчовић, Милан. „Словаци и Уједињена омладина српска“, у *Уједињена омладина српска*, приредио Живан Милисавец (Нови Сад: Матица српска; Београд: Историјски институт, 1968), 418-442.
16. Марковић, Михаило. „Идеја Слободе код Светозара Марковића“, у *Живот и дело Светозара Марковића*, приредили Михаило Марковић, Иван Максимовић, Драган Симеуновић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 49-67.
17. Марковић, Светозар. *Целокуйна дела. Књ. 1*. Београд: Народна књига, 1987.
18. Марковић, Светозар. *Целокуйна дела. Књ. 2*. Београд: Народна књига, 1987.
19. Марковић, Светозар. *Целокуйна дела. Књ. 3*. Београд: Народна књига, 1988.
20. Марковић, Светозар. *Целокуйна дела. Књ. 5*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.
21. Марковић, Светозар. *Целокуйна дела. Књ. 7*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.
22. Марковић, Светозар. *Целокуйна дела. Књ. 9*. Београд: Народна књига, 1988.
23. Мил, Џон Стјуарт. *О јредсјавничкој влади*. Београд: Државна штампарија, 1876.
24. Миљ, Џон Стјуарт. *О слободи*. Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1868.
25. Миљ, Џон Стјуарт. *Пошчињеност женскиња. С јредјовором Св. Марковића и Брајшовим јовором*. Београд: Државна штампарија, 1871.

26. Pantelić, Ivana. „John Stuart Mill in Nineteenth-century Serbia: Influence on Political Thought and Gender Issues“. *Balkanica* бр. 40 (2009): 85-93.
27. Попов, Чедомир. *Грађанска Европа: (1770-1914). Основи европске историје XIX века: (1770-1815)*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
28. Попов, Чедомир. *Грађанска Европа: (1770-1914). Политичка историја Европе: (1815-1871)*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
29. Попов, Чедомир. „Svetozar Marković о еманципацији жена“. *Зборник за друштвене науке* бр. 32-33 (1962): 124-136.
30. Price, Roger. *The French Second Empire. An Anatomy of Political Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
31. Скерлић, Јован. *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје*. Београд: Нова Штампарија „Давидовић“, 1910.
32. Стајић, Васа. „Петар Карађорђевић и Уједињена омладина српска“. *Гласник историској друштва у Новом Саду* бр. 13, св. 1-2 (1940): 176-177.

Периодика

1. Fraser's Magazine for Town and Country
2. Застава

Petar Karadjordjevic and Svetozar Markovic. Two views on John Stuart Mill

Summary: *European influence on modern political thought in 19th century Serbia was important for the development of Serbian liberalism. One of the philosophers whose influence can not be overstated is John Stuart Mill. The article examines importance of Mill for two prominent Serbian historical figures, Petar Karadjordjevic and Svetozar Markovic. Mill was a major influence on both of them, but one of them became the Serbian king and other one the architect of future socialist movement in Serbia. I argue that inner contradictions of Mill's political thought, which were inherent to liberalism, enabled this. Two figures understood Mill differently because of the different political surroundings in which they lived and different political agendas which they pursued. Mill's ideas were extremely popular in France where Prince Petar Karadjordjevic was educated. He was also influenced by some proponents of Serbian liberalism. Prince Petar decided to translate Mill's famous essay On liberty. In introduction to essay he expressed his thoughts on liberty and its meaning for Serbian people. It was published in 1868. His actions concerning Mill's work could be interpreted as political pamphlet directed against ruling Serbian dynasty of Obrenovic. Through actions of Vladimir Jovanovic during 1860s, Mill's thought was spread amongst Serbian youth which was becoming more interested in liberal ideas. Markovic followed same path as his peers during his life in Serbia, but his stay in Russia from 1866 to 1869 radicalized his political beliefs. He became a proponent of Nikolay Chernyshevsky who viewed Mill in critical perception. Markovic still accepted some of Mill's ideas, like parts of his political economy and his thoughts on question of women rights. To other Mill's thoughts Markovic's view became critical.*

Key words: *Petar Karadjordjevic, Svetozar Markovic, John Stuart Mill, liberalism, European influence, political thought in Serbia, 19th century.*